

tigheden. Snarere bliver det til i sin respons på andres stemmer og krav, som kræver fortolkning. Stoellger runder af med et begreb om samvittighed som "Anspruch *der Anderen*, die einem dazwischenreden", hvis man ikke kan yde disse andres krav og ens eget ansvar overfor dem, der stiller krav til én, retfærdighed (310). Derfor må samvittighedens (selvførdømmende) dom ikke have det sidste ord. Stoellger håber på en forjættelsens stemme, som befrier os "von der Logik des Anspruchs" (310).

Problemet er teologisk set ikke blot, hvordan vi kan skelne mellem menneskelige versus guddommelige stemmer i samvittigheden, men også, hvorledes vi kan 'fange' Guds sidste ord og finde ud af, om det er 'loven' eller 'evangeliet', vi må høre på i en given situation. Bogens bidrag oscillerer mellem optisk-visuelle og akustisk-verbale metaforer for samvittigheden, som enten bestemmes som en (primært aktiv) indøvelse i selv-refleksion eller en stemme, der taler til et (primært passivt) selv, som dog i begge tilfælde har brug for aktivt at forholde sig til sin passivitet, fordi der ingen anden er, der kan besvare de hermeneutiske spørgsmål, enhver får stillet selv. Selvforståelse er en opgave, der ikke kan delegeres. Forsåvidt består enighed på tværs af de i bogen repræsenterede faglige discipliner. Men hvorledes skal vi forstå selvforståelsens grænser – drejer det sig om at finde ens egen stemme ved at sætte sig af fra andre, når deres krav trænger sig på i samvittigheden, eller om at 'synges med' i en kor, der skal komme frem til en harmoni i mangfoldigheden, eller er det tåbeligt overhovedet at ville søge og finde sin egen stemme, da det først og fremmest drejer sig om at lytte opmærksomt til et kald, der ellers kommer bag på en?

Nærværende antologi byder på en imponerende diversitet af perspektiver på samvittigheden. Kaleidoskopagtigt belyses fænomenet og begrebet fra forskellige vinkler. Kvaliteten af de enkelte bidrag er lidt svingende, men bogen som helhed kan anbefales varmt. Den rummer en række tankevækkende tekster, som fortjener læsere, der gerne vil tænke selv.

Claudia Welz

Marius Timmann Mjaaland

The Hidden God – Luther, Philosophy, and Political Theology. Indiana University Press. Bloomington and Indianapolis 2016. 248 s. \$ 70.

Martin Luthers udtalelser om Guds skjulthed eller den skjulte Gud, *deus absconditus*, hører til det mest omdiskuterede i hans forfatterskab. Mange har ment, at den skelnen mellem Gud som *absconditus* og *revelatus*, som Luther foretager flere steder i sit forfatterskab, er uklar eller selvmodsigende. Andre, at Luthers skelnen er konsistent, men stadig meningsløs eller ligefrem ukristelig. For eksempel har en betydningsfuld, moderne teolog som Alistair McGrath afskrevet denne del af Luthers teologi, fordi Luther angiveligt i *De servo arbitrio* fra 1525 enten spalter Gud i to eller siger, at Gud ikke er helt

og fuldt åbenbaret. Mange har dog været uenige i den og tilsvarende affejninger. Én af dem er Regin Prenter, der siger, at Luthers beskrivelser af *deus absconditus* er uden den ringeste antydning af en sådan spaltning, men at hans skelnen mellem *deus absconditus* og *deus revelatus* er helt entydig: Det er netop den Gud, der forkyndes, den åbenbarede Gud, der skjuler sig. Det hører til hans væsen som forkyndt og åbenbaret Gud. Ifølge Luther, lyder det hos Prenter, er Guds vilje skjult og forbliver skjult, også efter åbenbaringen, for i alt, hvad skriften siger om Gud bliver noget uudforskkeligt sagt med, som kvalificerer treenigheden, inkarnationen og lidelsen *som mysterier*. At det forholder sig sådan skyldes, at Guds ord ifølge Luther *vil tros*, ikke begribes. Troen er, med et af Luther yndet citat fra Hebræerbrevet, tillid til det, der ikke kan ses. Hvis ikke der åbenbares en skjulthed i Gud, så var der i grunden ikke brug for nogen åbenbaring, for så ville Guds virkelighed og virksomhed, herunder hans vilje, være krystalklar for ethvert menneske.

Marius Timmann Mjaalands *The Hidden God. Luther, Philosophy, and Political Theology* omhandler, som undertitlen antyder, dels hvordan Guds skjulthed beskrives hos Luther selv og dels, hvad dette har betydet og hvad det potentielt kan betyde for eftertidens filosofi og politiske teologi. Bogen er den første frugt af Mjaalands undersøgelse af emnet, og han anfører, at andet bind er under udarbejdelse. Lad os håbe, at den anden del også vil se dagens lys, og at det ikke går den, som det så ofte går bebudede flerbindsværker.

Den første del af *The Hidden God. Luther, Philosophy, and Political Theology* har til formål at belyse, hvordan *deus absconditus*-tanken fremstilles i Luthers egne skrifter, mens det bebudede andet bind vil gå i dybden med receptionen af denne del af Luthers gudslære. Dette tages der dog til rigt mål forskud på i det foreliggende bind, hvor blandt andet Martin Heideggers begreb om destruktion og Jacques Derridas dekonstruktionisme er tilbagevendende temaer, og hvor der skrives op ad og op imod den hermeneutiske tradition hos blandt andre H.G. Gadamer og Gerhard Ebeling.

Spørgsmålet, hvad der egentlig ligger i Luthers egne udtalelser om den skjulte Gud eller Guds skjulthed er som sagt ekstremt omdiskuteret i de seneste hundrede års systematiske teologi. Mjaaland kalder hverken sin fremgangsmåde teologihistorisk eller systematisk-teologisk, men "filosofisk" og hævder med denne fremgangsmåde at kunne bidrage med "a less doctrinal access to some of his [Luthers] controversial but rather original ideas and methodological insights" (1). Faren ved denne fremgangsmåde er ifølge Mjaaland selv, at en sådan "philosophical approach" til Luthers tanker er ny og meget original. Vi er altså ifølge forfatteren selv i uudforsket terræn. Det kan man nok argumentere for har en vis rigtighed, men man kunne vel også tilføje, at en anden risiko ved Mjaalands "approach" er, at man afskærer sig fra at gøre brug af de indsigter angående Luthers beskrivelser af den skjulte Gud, som både den kirkehistoriske og dogmatisk interesserede Lutherforskning rummer næsten til overmål. For det er altså ikke småting, der er skre-

vet og fortløbende skrives om Luthers beskrivelser af den åbenbarede og den skjulte Gud. På den anden side er man som læser ikke i tvivl om Mjaalands udmærkede indlæsthed i disse diskussioner, når han for eksempel refererer Paul Althaus' og Gerhard Ebelings vidt forskellige udlægninger af Luthers skelnen mellem Gud som *absconditus* og *revelatus*.

Mjaaland hævder, at Luthers beskrivelser af *deus absconditus* rummer et metafysikkritisk potentiale, og dette potentiale søges udfoldet i bogens anden del i dialog med først og fremmest Heidegger og Derrida. Mjaalands perspektivrige udgangspunkt er, at Heidegger allerede i en tidlig forelæsnings hævder, at Luthers teologi rummer et potentiale, som ikke blev realiseret, og måske ikke kunne realiseres, i Luthers egen samtid. Nogle af disse tråde blev ifølge Heidegger samlet op i den tyske idealisme. Men det spørgsmål, Mjaaland stiller er, om det er helt uproblematisk, at de, der løftede den filosofiske arv i Luthers teologi, er spekulative filosoffer? Det mener Mjaaland ikke, at det er, og han argumenterer elegant og overbevisende for dette synspunkt, samtidig med at han i stedet undersøger Luthers potentiale i forhold til det tyvende århundredes metafysikkritiske filosofi.

Deus absconditus hos Luther selv samt et forsøg på at tænke metafysikkritisk med Luther – dét er allerede en stor mundfuld, men Mjaalands bog har som sagt et tredje emne: *deus absconditus*-tankens mulige potentiale for politisk teologi. Her har Mjaaland måske sit bedste kort på hånden i forhold til at kunne korrigere andre forskere. Mjaaland er nemlig, som det turde være fremgået allerede, dybt indlæst både i *deus absconditus*-tanken hos Luther selv og i dens potentialer. Her udmærker han sig særligt i forhold til disse års nok mest velanskrevne forsker i politisk teologi, New Yorker-idéhistorikeren Mark Lilla, som har langt mindre teologisk sensibilitet end Mjaaland. Lilla slipper i den meget udbredte introduktion til politisk teologi, *The Stillborn God* fra 2007 afsted med at fremstille *deus absconditus* som noget, der alene dækker over, at Gud forstås som fjern. En misforståelse på alle tænkelige niveauer. Her har verden virkelig brug for Mjaaland, og jeg vil vurdere, at det er kapitlet om *deus absconditus* og politisk teologi, der rummer Mjaalands mest interessante analyser. Især vil jeg fremhæve hans afsluttende afsnit om Friedrich Engels' fremstilling af Thomas Müntzer på Luthers bekostning, som er enkelt og fremragende. Der er i det hele taget meget at glæde sig over ved *The Hidden God. Luther, Philosophy, and Political Theology*, og der er god grund til at glæde sig til dens bebudede efterfølger.

Martin Ravn